

Խաչի տոներու մեջ գլխավորն է Խաչի վերացման տոնը, զոր մյուս եկեղեցիները կտոնեն սեպտեմբեր 14-ին, իսկ մենք՝ անոր մերձավոր կիրակիին, այսինքն սեպտեմբեր 11-էն 17:

Խաչի վերացման տոնը պատմական խորքի մը վրա բանջած գաղափարի մը պանծագումն է ինքնին: Եկեղեցական տարեգրությանց մեջ պատմականացած ավանդության մը համեմատ, խաչը երեք առիթներու մեջ հանդիսավորապէս բարձրացուցված է ի տես հաւատացելոց՝ փառավորվելով անոնցմէ: Նախ, Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոս Հակոբոս Տեառնեղբայր առաքյալի միջոցով, որ Քրիստոսի խաչին մնանությունը ժողովրդին ցուցադրած ատեն երգած ըլլալ կավանդվի առաջին անգամ «Խաչի քո Քրիստոս, երկիրպագանեմք...» սրտառույ տալը: Կըսենք մնանությունը, վասնզի այդ միջոցին, երբ հրեից կողմէ քրիստոնէից դէմ մղված բռուն հալածանքներուն պատճառով խաչյալին անունն իսկ զգուշությամբ և երկյուղով կարտասանէին իրենները, հնար չէր բուն խաչափայտը հանել Գողգոթայի աղբյուրներէն, որ առաջին օրէն թողվեցաւ ան, և հրապարակային պատիվներու առարկա դարձել:

Այս ավանդությունը առ առավելն կցուցնէ թէ խաչին գաղափարը և խորհուրդը առաջին իսկ օրէն որքան մեծարելի էր դարձած քրիստոնէական զգացման:

Խաչին հանդիսավոր բարձրացման և հրապարակային փառավորության պատեհությունն ընծայեց անոր գլուխը Կոստան-

դիանոս կայսեր մոր Հելինէի ձեռամբ 327 թվին: Այս վերջինին կողմէ եղած առիւտմաներուն վրա՝ Հուդա անուն Երուսաղեմացի իրազեկ հրեա մը ցույց տվաւ անոր թաքուցված տեղը, ուր գտնվեցան երեք խաչեր, որոնցմէ մին փրկչականը պիտի ըլլար, իսկ մյուս երկուքը՝ երկու ավազակներունը: Ստուգելու համար առիկա, մեռած պատանիի մը դին մոտեցուցին երեք խաչերուն ևս ու հասկցվեցաւ թէ երրորդը, որուն հպումովը հարություն առած էր մեռյալը, իսկական տերունի խաչափայտն էր: Այն ատեն, Կյուրեղ եպիսկոպոս, որ Երուսաղեմի հայրապետն էր, բարձրացուց զայն ի տես հաւատացելոց, որոնք երկյուղածությամբ երկրպագեցին անոր: Այս եղելության պատմական հիշատակն է որ կկատարվի հոկտեմբեր 26-ի մերձավոր կիրակիին, Գլուխ խաչ անվան անքն, իսկ բարձրացուման և փառավորման իմաստը խառնված է բուն Խաչվերացի տոնին հետ:

Վերջապէս, խաչին փառավորյալ բարձրացուման երրորդ և մեծագույն առիթն է եղած անոր գերեզարդը: Խոսքով Պարսից թագավորը՝ հունաց դէմ իր պատերազմին մեջ, 610-ին հաղթելով Հերակլի, Երուսաղեմն ալ գրավելով գերի տարաւ խաչափայտը: Հերակլ զորաժողով ըրաւ և մեծ բանակով քաղեց Պարսից վրա. հայկական գունդին զորավար էր Մծեծ Գևորգի, որուն միացան Պարսից հպատակ հայերն ևս: Խոսքով չարաչար հաղթվեցաւ և սպանվեցաւ իր Կավատ Օիլոտ որդիէն, որ նույնպէս հաջորդ տարին մեռնելով, իրեն հա-

ջորդեց իր փնսան խոռեամբ Հերակլի օգնությամբ, որ պայման դրած էր խաչափայտին ազատումը։ Այդ պայմանը ընդունված լինելով, 628-ին խաչը վերադարձվեցավ քրիստոնեից։ Պարսկաստանեն Կարին, Կարինեն և Գոլխ և հետո մինչև Երուսաղեմ անցկարացրելի ոգևորության պատճառ եղավ ամբողջ հանդիսական անցքը։ ամեն տեղ բարձրացվեցավ անհկա հավատացյալներու ի մխիթարություն, առարկա դառնալով ամենուն երկրորդած պաշտելության։ Կարելի է թերևս ըսել թե վերացումի այս պարագան էր նույնիսկ որ պատճառ տվավ խաչվերացի տոնին, զոր այդ դեպքեն վերջն է որ նույններն սկսան կատարել սեպտեմբեր 14-ին։

Խաչվերացի տոնը ամենամեծ հանդիսավորությամբ կկատարվի մեր եկեղեցվո կողմե։ մասնավորապես ուշագրավ է կիրակի երեկոյի խաչվերացի **քափոր-ան-դաստանը**, որ տեղի կունենա մեծ շուքով։ Հաճանակամ է որ այս հանդիսավորությունը չափով մը գեթ արդյունքը լինի այն տալավորության՝ զոր խաչափայտին գերեզարդը գործեց հայության սրտին վրա՝ Հայաստանեն անցված միջոցին։ Կարևոր դաշտին հարավ արևելյան կողմը բարձրացող լեռներուն մեծ գագաթը խաչափայտ կկոչվեր մինչև վերջերը։ Այդ լեռան սարահարթին վրա, որ 9000 ոտք բարձրություն ունի, կրխի սառնորակ ջուր մը, որ նույն ատեն ուխտավայր է։

Տեղական ավանդություն մը կպատմեր թե պարսիկները խաչը հանձնելն վերջ, զղջալով, նորեն հարձակիլ փորձած են ետ առնելու համար զայն։ հայերը, խաչափայտը այնտեղ թողնելով, իրենց ամբողջ ուժով վաճած են հարձակումը, ու վերադարձին տեսած են որ խաչին հանգչեցված տեղեն քիսած է այդ վճիռ ջուրը։ Նույն լեռներու ստորոտը կար **Խաչկա վանք** մը, որ խաչվերացի ատեն մեծ ուխտավորություն կկատարվեր։

Խաչվերացի տոնը մեր հինգ տաղավարներեն մին լինելով, անոնց նման ունի նախընթաց պահքը, որ է յոթնյակ մը ամբողջ ինչպես Վերափոխման և Վարդավառի տոներունը։ Ունի նաև իր **նավակատիքը**, **մեռելոցի օրը** և **յոթնօրեքը**, որուն երեք շաբթի, չորեքշաբթի և հինգշաբթի օրերը, ինչպես և նավակատիքի շաբաթ օրը եկեղեցվո տոն կկատարվին։ զի խաչի և եկեղեցվո խորհուրդները էպպես մեծ տարբերություն մը չունին իրարմե, քանի որ երկուքն ալ կվերաբերին փրկագործության գաղափարին։

Խաչի երկրորդ գլխավոր տոնն է **Խաչ-**

գյուտը, զոր արդեն հիշատակած եղանք վերե, խաչվերացի մանրամասնությանց առթիվ։

Երրորդն է **Խաչի երևման տոնը**, զոր հուլիս կկատարեն մայիսի 7-ին, իսկ մենք Հիմաճ Ե. կիրակիին։ Այդ տոնակատարությունը հիշատակությունն է պարգապես խաչի նշանին երկնից վրա հրաշալի երևումին, որ 351-ին տեղի ունեցավ Երուսաղեմի վրա Գողգոթայեն մինչև Զիքենցալ լեռ տարածված խաչանշան պաշտությունը մը, որ ամենի փայլուն էր քան արևուն լույսը։ Չայն տեսան ամենքը, ժողովուրդը և կղեր, որոնք եկեղեցի փութալով գոհություն մատուցին Աստուծո, իրենց պարզեղված այս հրաշալի մխիթարության համար։ Ժամանակին Երուսաղեմի պատրիարքը, Կյուրեղ, այս առթիվ հատուկ թուղթ մը գրեց Կոստանդնուպոլս Կոստանդ կայսեր, որ դատապարտված աշխուսակաճությունը վերականգնելով եկեղեցվո ներքին խաղաղության դեմ մեծ վտանգ մը կպատրաստեր, և ողորական քաղցր ոճով քայք խստադատ նկատողությամբ մատնամիջ կընեն աներ՝ իր հոր Մեծն Կոստանդիանոսի պաշտպանած դավանության լուղափառ ճշմարտությունը, միևնույն ատեն այս երևումեն ալ ապացույց մը հանել փորձելով այդ մասին։ Այդ թուղթին թարգմանությունը կկարդացվի մեր եկեղեցվո մեջ, տոնին օրը, անդաստանի ավետարանեն առաջ։

Խաչի տոներուն վերջինն է **Վարագա Խաչի տոնը**։ Նախորդ մյուս տոները հասարակաց էին բոլոր եկեղեցիներուն, այս վերջինը միայն մենք կտոնենք։ մեզի հատուկ է ան, մեր խաչի տոնը, ամենի ճիշդ՝ մեր խաչին տոնն է ան, վասնզի բոլորովին ազգային հիշատակի մը պանծացումն է։

Է. դարու ճիշդ կիսուն, **Վարագա** լեռան կողերուն վրա ճգնող մեծակյաց մը, Թողիկ, գիշեր մը տեսավ տեսիլքի մեջ որ Վարագա ժայռուտ գագաթին վրա կազմված է տասներկու պուներով տաճար մը, մեջտեղը լուսասփյուռ խաչով, քիչ հեռք այդ լուսավոր ձևը ինքնին փոխադրվելով դեպի վար, եկավ ամփոփվեցավ Վարագա վանքի սեղանին վրա։ Թողիկ և իր աշակերտը Հովել փութացին եկեղեցի և երկրպագեցին լուսափայլ մասունքին որ խաչափայտեն մասնիկ մըն էր այն անշուշտ, ինչպես առաջին վարկկանեն խորհեցան իրենք, զոր **Ս. Հոփսիսն Կույս** և ընկերուհիները իրենց հետ ունեին այդ քարձուքին վրա ճգնած ատեննին, և զոր հոն ճգնող քահանաներու խնամքին հանձնած

Էին՝ հալածանքի հետևանքով այդ վայրերն հեռացած ատեննին: Իսկ քահանաներուն վախճանումն վերջ մասունքը անձանոթ մնացած էր իր թողված տեղը, և շատեր՝ անոր սիրով՝ հոն անցուցեր էին, ինչպես Թողիկ և Հովել, իրենց ճգնողական կյանքը, անոր հայտնությունը խնդրելով միշտ Աստուծոն: Թողիկի եղած այս աստվածային հայտնության լուրը մեծ խանդավառություն առաջ բերավ Վասպուրականի մեջ: Ժամանակին կաթողիկոսը, Ներսես Գ. Թեմող մականվանյալ, փութաց Վարագ, Թեոդորոսի որդի Վարդ Ռշտունի կամ Վարդ Պատրիկ սպարապետին հետ, և հաստատելով մասունքին ստուգությունը և պատմական մանրամասնությունները, տնօրինեց որ ամեն տարի, սեպտեմբեր 28-ի մերձավոր կիրակիին, կամ Խաչվեռացի տոնին երկու շաբաթ վերջ, կատարվի Վարագա խաչի տոնախմբությունը: Թերևս այդ առթիվ ինքն իսկ հորինեց նաև «Նշանաւ ամենայաղօ խաչիոյ» հոգեգմայլ շարականը, որ մեր ամեննն սրտառուչ եկեղեցական երգերն մին է և ամեննն ավելի ժողովրդականացածներն: Ի դեպ է թերևս ավելցնել հոս թե այս տոնին կազմությունն ու հաստատումը ավելի ճիշդ պիտի լիներ քացատրել ժամանակին պատմական հանգամանքներով, որոնց մեջ հայ ժողովուրդը իր ազգային և կրոնական կյանքին համար նոր և ահեղագույն փտանգ մը կզգար: Այդ փտանգին դեմ հոգևորապես սպառազինվելու իր ճիգին հանդեսն է այս տոնը:

Վարագա Ս. Նշանի մասունքին մասին իր և պատմական լրացուցիչ տեղեկությունն ա-

վելորդ չլլա հոս հիշել թե Թողիկի հայտնվածը մնաց նախ Վարագա վանքի եկեղեցին մեջ. ապա փոխադրվեցավ ներքին Վարագա կամ Ս. Նշան վանուց եկեղեցին, ուր մնաց մինչև 1021: Այդ թվականին, երբ Վասպուրականի Արծրունի թագավորն Սեմեքերիմ գաղթեց Սեբաստիա, իրեն հետ տարավ խաչի մասունքը, և դրավ հոն կառուցած Ս. Նշան վանուց եկեղեցին մեջ: Բայց, իր կտակին համաձայն, իր մահեն ետքը, 1026-ին, իր մարմինն հետ Ս. Նշանն ալ փոխադրվեցավ Վարագ, ուր և մնաց մինչև 1651: Այդ տարին, Խոջաք գավառին տիրող Սուլեյման և Չոմար փաշա անուն բռնավորներ Վարագա վանքը կողոպտելով ավագ ս. Նշանն ալ տարին իբր կողոպտու. բայց երկուքն ալ չարաչար վախճան ունեցան. իրենց հաջորդը Իպրահիմ պեյ, տեսնելով որ այդ նվիրագործ ավարը դժբախտությանց միայն պատճառ է եղած, ուրեց զայն հանձնել Հոգվոց վանքի վանահայր Պետրոս եպիսկոպոսի, որ պնդեց թե պետք է հանձնվի հոն ուսկից առնված է: Իպրահիմի հրամանին վրա, Վանեցիք եկան այն ատեն և առնելով սրբությունը, փոխանակ վանքի եկեղեցին՝ ավելի ապահով նկատեցին քաղաքի Ս. Տիրամայր եկեղեցին. հոն գետեղեցին զայն. այս պատճառով նույն եկեղեցին հետ այնու ըսկրապ կոչվի Ս. Նշան: Մինչև վերջերը հոն կախվեր նվիրական մասունքը:

«Սուրբք և տոնք», Երուսաղեմ, 1980, էջ 814—828)

